

УДК 82.09–029:8:82–4

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ЖАНРУ ЕСЕ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Гук О.В.

Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

В роботі досліджуються теоретичні питання становлення ідентичності жанру есе в методологічному аспекті.

Ключові слова: есей, есеїстичне мислення, жанрова дифузія, есеїстичний стиль письма.

Постановка проблеми. У загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Есе належить до найбільш дискусійних жанрів сучасної енології, незважаючи на той факт, що прабатьківщиною жанру більшість дослідників вважають саме античну літературу та філософію. На часі необхідність вирішення наступних наукових та практичних завдань: 1) обґрунтування жанрової гнучкості, «неканонічності», здатності до трансформацій есе; 2) дослідження етапів становлення та розвитку цього жанру в різних літературознавчих наукових системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор.

Жанр есе досліджувався як європейськими, так й українськими науковцями Г. Лукачем, В. Беньяміном, Т. Адорно, А.Дж. Бутримом, К. де Обалдіа, Р. Скоулзом, К. Клаусом, Р. Ничем, Л. Кореновською, Г. Швець, Ю. Бурляй, О. Баган, С. Русаковим, Н. Мирошкіною, М. Епштейном, Ю. Осадчою та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

Сюжетна стратегія статті розкривається в намаганні зібрати і проаналізувати найсуттєвіші риси жанру есе, аби диференціювати аналітичний інструментарій для дослідження творчого доробку непересічних письменниць О. Забужко та Є. Кононенко, які творять нову українську прозу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) полягає в ідентифікації жанру есе в діахронічному контексті європейських та вітчизняних літературознавчих концепцій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Традиційно основоположником жанру називають французького філософа та письменника, автора популярного філософсько-моралістичного трактату «Досліди» Мішеля Монтеня. Саме цей його твір, як вважає професор Мадридського університету Л.Г. Кайда, переконливо можна назвати психологічною замальовкою народження жанру. Головна характеристика «зупиненої миті» – повна невідомість, що за дитя

має з'явитись на світ. У допитливий мозок проникають хвилі вражень, думок і сумнівів. Розум кипить, із зіткнення думок народжується індивідуальне осмислення проблеми «я і світ». Так з'являється есе, за своєю власною моделлю, в довільному та незапрограмованому композиційно-мовному варіанті, коли більшість звичних деталей знаходять нове для себе зчеплення [8, с. 7]. Цікавий факт: один твір породив цілий жанр, який постійно розвивається вже протягом віків [5, с. 335]. Відома англійська письменниця, літературний критик В. Вулф в есе «Монтень» так визначає головну рису героя свого есе, «автора» жанру – прагнення бути самим собою [15, с. 187].

Як відомо, французьке слово «есе» (essai) походить від латинського *exagium*, що означає «зважувати», інакше «перевіряти», «випробувати» (можна помітити семантичну близькість до слова «екзамен»). Цим словом позначають прозові публіцистичні твори середнього обсягу з різною авторською позицією.

Історично есе формується в руслі жанрів з підвищеною рефлексією і особливим значенням авторської оцінки [7]. Від античності і до нашого часу можна навести сотні блискучих зразків есеїстичного жанру в літературі Заходу і Сходу, відродження і бароко, модерну і постмодерну. Сьогодні маємо цілий ряд нових наукових концептуальних підходів, спрямованих на обґрунтування цього досить цікавого, глибокого і неоднозначного літературного феномену: кризь «оптику» формально-структурних (Мирошкіна Н., Логвиненко Л., Балаклицький М., Швець Г.), філософсько-екзистенційних (Осадча Ю., Квіт С., Зацепін К., Епштейн М.), антропологічно-культурологічних (Вайнштейн О., Гарнашинська Л., Табачковський В.), рецептивно-естетичних (Шуть В., Чернявська Л., Ізер В.) та інших методологічних моделей.

У статті «Теоретичні аспекти жанру есею» С. Шебеліст звертає увагу на той факт, що критичне осмислення есею започаткували німецькі теоретики [16, с. 50]. Передусім слід згадати працю Г. Лукача («Про природу та форму есею. Лист до Лео Поппера»), де подається таке розуміння жанру: якщо поезія, себто сфера літератури вигадки, породжена одвічним людським прагненням зупинити мить життя в усій чуттєвій повноті, то така ж фундаментальна потреба в поглибленому аналізі безпосереднього досвіду задовольняється жанром есею [23, с. 18]; для В. Бен'яміна есей – засіб порятунку конкретних людських почуттів і вражень із-під уламків зруйнованої системи, засіб почути кризь потужні урагани історії поодинокий людський голос [16, с. 50]. Для Т. Адорно есе є «художнім жанром, який відображає процес зародження думки, котра поки що не розвинулась у логічно завершене ціле» [17, с. 152].

На відміну від німецьких теоретиків, для яких есей став ідеальним пізнавальним жанром, французькі структуралісти та постструктуралісти розглядали його у контексті «утопії мови» (Р. Барт), що лише переконливо підтвердило філософський постулат про неможливість об'єктивності, цілісності, системності тощо. ... Ріднить обидва підходи філософська переконаність у неможливості абсолюту. Ось чому внутрішній плюралізм і міждисциплінарний характер зробили есей улюбленим жанром французь-

ких теоретиків [16, с. 51]. Новаторські концепції французьких науковців викладені в збірці «Есеї про есей. Нове визначення жанру», за редакцією А.Дж. Бутрима [20]; у праці «Дух есеїзму. Література, сучасна критика й есей» К. де Обалдіа [18]; у вступному розділі до монографії Г. Гуда «Я, що відпливає. Нове відкриття есею» тощо. Останній, зокрема, вважає есе одночасно і формою пізнання, і жанром літератури. Г. Гуд висловлює переконання у тому, що, протиставляючи будь-яким відомим сьогодні принципам наукового пізнання, есей не впорядковує реальність із формально-логічних позицій, а самою своєю структурою створює нову реальність [21].

Виходячи з етимології французького слова «essai» (спроба, намагання, експеримент), сучасне американське літературознавство вважає есей прозовим твором, в якому автор робить спробу викласти важливі ідеї, описати досвід, передати інформацію, проаналізувати питання тощо [19, с. 10]. Американські літературні довідники дають загальну характеристику есею як короткого обміркування теми або короткого літературного твору на окрему тему. Попри те, що есей зазвичай має порівняно незначний обсяг, він може бути презентованим у вигляді формального трактату або роману [16, с. 51].

У свій час англійські критики Р. Скоулз і К. Клаус виокремили есей як самостійний рід літератури поряд із традиційними епосом, лірикою та драмою («Елементи есею», 1969). Це сталося внаслідок недиференційованого підходу до самого есею та есеїзму як способу художнього мислення, що пронизує всю сучасну культуру. Р. Скоулз і К. Клаус запропонували п'ять основних форм есею: оповідання, п'єса, поема, драматичний монолог та власне есей [24], але їх концепція «есею без берегів» не зазнала популярності й поширення в гуманітарній практиці.

Чим ближче було до кінця ХХ століття, тим більш очевидним ставало те, що чужорідні осадки у структурі даного жанру не обов'язково мають походити з резервуару літературних форм. З'являлися теоретичні трактати у вигляді дорожніх щоденників (Леві-Стросс), ідеологічна дискусія в історіографічній формі (Едвард Саїд), епістемологічні дослідження, структуровані подібно до політичного трактату (Пауль Фабрабенд)... (Geertz, 1996, 215).

Відомий польський дослідник Ришард Нич йде далі, назвавши даний «хаос форм» прозовим текстовим колажем. У широкому розумінні колаж – це назва художньої техніки укладання твору мистецтва з різномірних готових елементів, вибраних головню з двох сфер – мистецтва і дійсності, і поєднаних в особливий спосіб, який зберігає їхню окремішність та кантрастність ознак і разом з тим свідчить про існування свідомої організації цього складного, неоднорідного художнього цілого [11, с. 266].

В свою чергу, польська дослідниця Л. Кореновська констатує, що в літературі (українській і світовій) початку ХХІ ст. помітні нові тенденції, які завдяки історичним, соціально-побутовим, політичним впливам торкнулися як літературних жанрів, тематики, розширюючи їх межі, так і самої архітекτονіки художнього тексту. У конструкції одного твору можемо зустріти «мікс» різних

жанрів: мемуари, автобіографію, сповідальність, детективно-кримінальні аспекти, інтертекстуальність, фрагменти із преси чи телебачення тощо. Яскравим прикладом можуть слугувати твори Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Покальчука та багатьох інших талановитих сучасних українських митців художнього слова [9, с. 88].

Слід наголосити на тому, що вітчизняними ученими вже чітко окреслено вектори досліджень щодо генези жанру українського есею. Дослідниця Г. Швець пропонує «переглянути традиційну точку зору на історію української есеїстики», зокрема, «не обмежуватися ХІХ ст.» і звернути увагу на середньовіччя [14, с. 13]. Авторка також наполягає на релігійних коренях есеїстики, вбачаючи їх у проповідницькій бароковій прозі І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радзивилівського, Д. Туптала, С. Яворського, з її біблійною герменевтикою і постійним варіюванням інваріантного смислу.

Окремі спостереження Г. Швець щодо жанрової диференціації есею розширюють наші уявлення про сферу функціонування жанру в українській літературі: «історію розвитку жанру есе на вітчизняному ґрунті можна прослідкувати від формування окремих рис у бароковій релігійній прозі через щоденникову (Т. Шевченко), художньо-публіцистичну (Марко Вовчок), літературно-критичну (І. Франко) есеїстичну прозу ХІХ століття до повноцінного функціонування жанру в рефлексивних за характером і пристрасних за оцінками писаннях вісниківців» [14, с. 14].

У свою чергу Ю. Бурляй уважав родоначальником української есеїстики Г. Сковороду: за «манерою викладу ці твори набувають ознак есеїстських: це вільний, емоційно наснажений і образний виклад якоїсь проблеми» [4, с. 131]. О. Баган убачає наявність певних есеїстичних рис у жанрово-стильовій системі літератури ХІХ ст.: «в українській літературі есеїстичність присутня вже в деяких щоденникових записах, нарисах письменників ХІХ ст. (Шевченко, Нечуй-Левицький, Франко)» [1, с. 70].

Щодо питання розвитку українського есею в середині ХХ ст., то вченими вже виокремлена й досліджуються еміграційна есеїстика, яка зберігає вітчизняні традиції, та есеїстика метрополії, яка існувала у вигляді публіцистичних статей і нарисів П. Тичини, М. Рильського, О. Гончара, Д. Павличка.

Дослідниця Н. Мирошкіна в роботі «Українська есеїстика: теоретичні розвідки» вірно зауважує, що цей жанр тривалий час перебував на маргінесах наукових досліджень з ідеологічних причин та дії так званих «радянських імперативів» щодо письменства і, головне, відсутності загальної теорії цього жанрового феномену як у світовому, так і в українському літературознавстві й журналістикознавстві, яка регламентувала б його належну теоретичну рефлексію [10].

На розквіт української есеїстики останнього десятиріччя та його причини вказує М. Балаклицький: «Переломний характер епохи, постійні драматичні зміни соціально-філософських підвалів життя вимагали індивідуального осмислення, царинною якого і стала есеїстика». ... Дослідник робить спробу розділити весь корпус сучасних есеїв на наукову есеїстику (М. Рябчук,

Я. Грицак, Г. Грабович, Н. Зборовська, Ю. Канигін), есеїстику на межі публіцистики й красномовства (В. Неборак, В. Медвідь, Ю. Андрухович, К. Москалець, О. Забужко, Є. Баран, Т. Гаврилів, Т. Прохасько, Р. Семків, І. Андрусак, І. Бондар-Терещенко, О. Бойченко) та есеїстичні публікації (Ю. Винничук, С. Жадан, Іздрик, О. Ірванець, Ю. Покальчук, О. Ульяненко, О. Шкляр, В. Цибулько, А. Бондарь, І. Ципердук та ін.). Водночас М. Балаклицький неодноразово зазначає, що українська типологія есею «переважно дає зразки змішаних жанрових утворень» [2, с. 24].

Слід зауважити, що найґрунтовніше теоретичні аспекти жанру есе як специфічного синтетичного, художньо-філософського способу мислення розглянуто в дослідженнях відомого російського філософа, культуролога і літературознавця М. Епштейна. В монографії «Парадокси новизни: Про літературний розвиток ХІХ–ХХ століть» дослідник підкреслює, що незважаючи на чотириохсотлітню історію розвитку жанру, він і до сьогодні залишається однією з найменш теоретично вивчених галузей словесності. Інтенсивно оновлюючись і видозмінюючись від автора до автора, есеїстика «невпинно опирається» якомога чіткішому визначенню своєї специфіки, виступаючи радше як певна наджанрова система, що вбирає в себе найрізноманітніші філософські, історичні, критичні, біографічні, автобіографічні, публіцистичні, моральні, науково-популярні твори. ... Ця «невизначеність», «невловимість», на думку дослідника, входить у саму природу есе і зумовлюється тією світоспоглядальною установкою, яка примушує даний жанр постійно переростати свої жанрові межі. В глибині есе закладена певна концепція людини, яка й надає зв'язної єдності всім тим зовнішнім ознакам жанру, які традиційно перераховуються в енциклопедіях і словниках: невеликий обсяг, конкретна тема і підкреслено суб'єктивна її трактовка, вільна композиція, схильність до парадоксів, орієнтація на розмовну мову і т.д. [5, с. 334].

На відміну від жанрової домінанти роману, що є творінням замкнутої в собі, вигаданої реальності, есеїзація долає ці рамки художньої умовності, ліквідує романізацію реальності, переводить її у нескінченний потік текстуальності. Письменники відмовляються від художньої вигадки; їх уже не приваблює художня умовність (вигадання історій персонажів), вони виводять мовлення у простір сучасності, тобто у простір свого читача. Митець таким чином прагне відкритися сучасності, тобто частково подолати себе, власну одержимість міфологізмом [6, с. 256–257].

Іншими словами, цілісність та системність жанру зумовлюється авторитетною постаттю автора, цей факт дає можливість говорити про антропологічну складову жанру, адже антропологічна методологія полісутнісна, вона репрезентує полісутнісне Я людини, відкритість цієї людини перед темпоральним модусом буття (вертикаль минуле/сучасне/майбутнє) та оперує в просторі аксіологічної ієрархії [13, с. 61].

На думку дослідниці Ю. Осадчої, есеїстичне письмо як основний принцип еґо-белетристичних або «я»-доцентрових текстів поширювалося в період, коли класичний реалістичний роман «бальзаківського типу» і романічне письмо як його

художній принцип вичерпали свої можливості й не могли більше охопити й пояснити явища реальної дійсності та складний внутрішній світ модерної людини з її «надчуттєвою» свідомістю. Посилення тенденції ескапізму, загострення конфлікту та опозиційності Я-інший, акцентуація на внутрішньому житті окремого індивіда вимагали від письменників пошуку і нових форм, і нового змісту. Карколомні зміни у традиційному світосприйнятті та осмисленні людського буття, а також форм їхнього відтворення в мистецтві наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчує есеїстичне письмо [12, с. 33].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку.

Отже, досвід дослідження жанру есе дає підстави для висновків: есе – це багатогранне, складне жанрове утворення, в природі якого заковані найрізноманітніші чинники пізнання. Консолідує полісутнісну природу цього жанру певна концепція людини, яка надає зв'язності усім зовнішнім ознакам жанру. Огляд науково-теоретичних концепцій дозволяє стверджувати,

що ключовими моментами дефініції есе постають есеїстичне мислення як специфічна форма пізнання дійсності (Г. Гуд, Р. Скоулз, К. Клаус, М. Епштейн та інші), жанрова дифузія як тенденція до колажності (міждисциплінарності) (Р. Сендика, Р. Нич, Л. Кореновська та інші), есеїстичний стиль письма, для якого характерна образність, емоційність, експресивність, інтертекстуальність тощо (Ю. Бурляй, О. Баган та інші). Перспективи подальшого розвитку теорії жанру – в дослідженні есеїстичного мислення окремих авторів. Цікавий матеріал знаходимо, наприклад, у творчому доробку сучасних авторів Оксани Забужко романи «Польові дослідження з українського сексу», «Музей покинутих секретів», психологічна повість «Казка про калинову сопілку», виразно есеїстичні твори «Хроніки від Фортінбраса», «З мапи книг і людей», «І знову я влізаю в танк» та Євгенії Кононенко збірки есе «Героїні та герої», «У черзі за святою водою», фрагменти «творчої» автобіографії «Без мужика», які відзначаються характерним есеїстичним мисленням.

Список літератури:

1. Баган О. Есей та есеїзм / О. Баган // Українські проблеми. – 1995. – Частина 1. – 215 с.
2. Балаклицький М.А. Есе як художньо-публіцистичний жанр. Методичні матеріали для студентів зі спеціальності «Журналістика» / М.А. Балаклицький. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 74 с.
3. Беньямін В. Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності. Вибране / В. Беньямін. – Львів: Літопис, 2002. – С. 53-97.
4. Бурляй Ю.С. Основи літературно-художньої критики / Ю.С. Бурляй. – К.: Вища школа, 1985. – 224 с.
5. Епштейн М.Н. На перекрестке образа и понятия. (Эссеизм в культуре нового времени) / М.Н. Эпштейн // Парадоксы новизны: О литературном развитии XIX–XX веков. – М.: Советский писатель, 1988. – С. 334-380.
6. Эпштейн М.Н. Между мифом и реальностью / М.Н. Эпштейн // Парадоксы новизны: О литературном развитии XIX–XX веков. – М.: Советский писатель. – 1988. – С. 256-257.
7. Зацепин К.А. Эссе: от философии к литературе. [Электронный ресурс] / К.А. Зацепин. – Режим доступа к статье: <http://www.magazines.russ.ru/nlo/2010/104/za17-pr.html>.
8. Кайда Л.Г. Эссе: стилистический портрет / Л.Г. Кайда. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 184 с.
9. Кореновська Л. Бриколаж як архітектоніка художнього тексту («Любаска мого чоловіка» Надії Ковалик) / Л. Кореновська // Слово і час: науково-теоретичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 83-89.
10. Мирошкіна Н.В. Українська есеїстика: теоретичні розвідки. [Електронний ресурс] / Н.В. Мирошкіна. – Режим доступу до статті: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php>.
11. Нич Р. Місце колажу в історії художніх форм XX століття / Р. Нич // Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство. – Львів: Літопис, 2007. – С. 256-266.
12. Осадча Ю. Есеїстичне та романічне письмо як способи «мислити» літературу / Ю. Осадча // Слово і час. – 2006. – № 2. – С. 29-38.
13. Тарнашинська Л. Сюжет Доби: дискурс шістдесятиництва в українській літературі XX століття / Л. Тарнашинська. – К.: Академперіодика, 2013. – 678 с.
14. Швець Г.Д. Есеїстика Василя Барки: жанрова специфіка та проблематика: дис. ... к. філол. н.:10.01.01 / Швець Ганна Дмитрівна. – К., 2006. – 232 с.
15. Шутяк Л. Світоглядна есеїстика Вірджинії Вулф / Л. Шутяк // Вісник Львівського університету. – Серія: Журналістика. – 2009. – Вип. 32. – С. 183-189.
16. Шебеліст С.В. Теоретичні аспекти жанру есею / С.В. Шебеліст // Слово і час. – 2007. – № 11. – С. 48-56.
17. Adorno T. The Essay as Form / T. Adorno. – New German Critique. – Vol. 3. – 1984. – 171 p.
18. De Obaldia C. The Essayistic Spirit : Literature, Modern Criticism, and the Essay / De Obaldia C. – Oxford, 1995. – 340 p.
19. Encyclopedia Americana. – New York, 1990. – V. 10.
20. Essays on the Essay. Redefining the Genre / Ed. by Alexander J. Butrim. – Athens, 1989. – 430 p.
21. Good G. The Observing Self. Rediscovering the Essay / G. Good. – London: Routledge, 1988. – 174 p.
22. Jauss Hans R. Theorie der Gattungen und Literatur des Mittelalters / R. Hans Jauss. – Heidelberg, 1973. – 510 p.
23. Lukacs G. «The Nature and Form of the Essay. A Letter to Leo Popper». Soul and Form / G. Lukacs. – Cambridge: The MIT Press, 1978. – P. 1-18.
24. Scholes R., Klaus C. Elements of the Essay / Scholes R., Klaus C. – New York, 1969. – 600 p.

Гук О.В.

Южноукраинский национальный педагогический
университет имени К.Д. Ушинского

СТАНОВЛЕНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ ЖАНРА ЭССЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В работе исследуются теоретические вопросы становления идентичности жанра эссе в методологическом аспекте.

Ключевые слова: эссе, эссеистическое мышление, жанровая диффузия, эссеистический стиль письма.

Guk O.V.

South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushynsky

THE FORMATION OF THE ESSAY IDENTITY: METHODOLOGICAL ASPECT

Summary

The research work investigates the theoretical issues of the formation of the essay identity in methodological aspect.

Keywords: essay, essay thinking, genre diffusion, essay writing style.